

RYZYKO NIEZDOLNOŚCI DO PRACY

Katarzyna Roszewska

MONOGRAFIE

RYZIKO NIEZDOLNOŚCI DO PRACY

Katarzyna Roszewska

MONOGRAFIE

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

Stan prawny na 10 maja 2018 r.

Recenzent

Prof. dr hab. Krzysztof Ślęzak

Wydawca

Magdalena Stojek-Siwińska

Redaktor prowadzący

Joanna Tchorek

Opracowanie redakcyjne

Małgorzata Mastłowska

Łamanie

Wolters Kluwer Polska

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

prawolubni

SZANUJMY PRAWO I WŁASNOŚĆ
Więcej na www.legalnakultura.pl
POLSKA IZBA KSIĄŻKI

© Copyright by

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2018

ISBN 978-83-8124-629-3

ISSN 1897-4392

Dział Praw Autorskich

01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33

tel. 22 535 82 19

e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	11
Wstęp	15
Rozdział I	
Ryzyko w nauce prawa zabezpieczenia społecznego	25
1. Ujęcie teoretycznoprawne ryzyka w nauce prawa zabezpieczenia społecznego	25
1.1. Definiowanie ryzyka w języku prawniczym	25
1.2. Wyodrębnienie koncepcji ryzyka socjalnego	29
2. Charakter zdarzeń w koncepcji ryzyka socjalnego	39
2.1. Zdarzenie losowe	39
2.2. Zdarzenie biotyczne	49
2.3. Zdarzenie niepomysłne	51
3. Otwarta formuła ryzyk socjalnych	54
Rozdział II	
Historyczne uwarunkowania ryzyka inwalidztwa w Polsce....	63
1. Rozwiązania prawne dotyczące konstrukcji ryzyka inwalidztwa w ustawodawstwach państw zaborczych.....	63
2. Rozwiązania prawne dotyczące konstrukcji ryzyka inwalidztwa po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r.....	67
2.1. Podłoże społeczno-polityczne rozwiązań prawnych z zakresu inwalidztwa.....	67
2.2. Pierwsze polskie rozwiązania prawne dotyczące inwalidztwa w prawie ubezpieczeń społecznych	71

3. Rozwój regulacji dotyczących konstrukcji ryzyka inwalidztwa w prawie ubezpieczeń społecznych po II wojnie światowej	77
3.1. Zmiany w prawie ubezpieczeń społecznych i pozycja prawnoustrojowa ryzyka inwalidztwa	77
3.2. Nowe założenia konstrukcji ryzyka inwalidztwa w prawie ubezpieczeń społecznych.....	85
3.3. Przełamanie koncepcji inwalidztwa jako ryzyka związanego z utratą zdolności do pracy w prawie ubezpieczeń społecznych.....	101
4. Ryzyko inwalidztwa w regulacjach prawnych, innych niż prawo ubezpieczeń społecznych.....	106

Rozdział III

Ryzyko inwalidztwa w świetle regulacji prawa

międzynarodowego oraz europejskiego	113
1. Jurydyzacja ryzyka inwalidztwa w prawie międzynarodowym	113
2. Ryzyko inwalidztwa w regulacjach MOP i ONZ.....	121
3. Unormowania Rady Europy dotyczące ryzyka inwalidztwa	134
4. Ryzyko inwalidztwa w prawie UE	141

Rozdział IV

Ryzyko niezdolności do pracy w Konstytucji RP.....	147
1. Pozycja ustrojowa ryzyka niezdolności do pracy	147
1.1. Miejsce ryzyka niezdolności do pracy w Konstytucji RP.....	147
1.2. Pojęcie „niezdolność do pracy ze względu na inwalidztwo” w Konstytucji RP.....	154
1.3. Pojęcie „niezdolność do pracy ze względu na inwalidztwo” a pojęcia pokrewne w Konstytucji RP ...	160
1.4. Charakter prawa do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy.....	171
2. Treść art. 67 ust. 1 Konstytucji w zakresie ryzyka niezdolności do pracy	179

2.1. Pojęcie istoty prawa do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy.....	179
2.2. Zakres prawa do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy	186
3. Inne przepisy konstytucyjne dotyczące ryzyka niezdolności do pracy	194
3.1. Znaczenie preambuły i zasad ustrojowych w odniesieniu do ryzyka niezdolności do pracy.....	194
3.2. Prawa i wolności zawarte w rozdziale II Konstytucji wpływające na treść ryzyka niezdolności do pracy	203
4. Konstytucyjne dyrektywy stanowienia prawa do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy	207
4.1. Prymat ustawy w stanowieniu prawa do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy	208
4.2. Relacja materii ustawowej i wykonawczej w procesie stanowienia prawa do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy.....	211

Rozdział V

Ryzyko niezdolności do pracy w świetle obowiązujących regulacji prawnych.....	217
1. Tło i przyczyny zmian ryzyka inwalidztwa.....	217
1.1. Wpływ transformacji ustrojowej na ryzyko inwalidztwa	217
1.2. Przekształcenie ryzyka inwalidztwa w ryzyko niezdolności do pracy.....	221
2. Konstrukcja ryzyka niezdolności do pracy w prawie ubezpieczeń społecznych.....	229
2.1. Elementy biologiczny i ekonomiczny w ryzyku niezdolności do pracy	229
2.2. Brak rokowań odzyskania zdolności do pracy po przekwalifikowaniu.....	242
2.3. Całkowita i częściowa niezdolność do pracy	251
2.4. Okresowa niezdolność do pracy.....	263

3. Ryzyko niezdolności do pracy w regulacjach prawnych innych niż prawo ubezpieczeń społecznych	268
3.1. Niezdolność do pracy z tytułu naruszenia sprawności organizmu w okresie dzieciństwa lub nauki	268
3.2. Niezdolność do pracy z tytułu naruszenia sprawności organizmu w okresie wieku aktywności zawodowej ...	277
4. Niezdolność do pracy z powodu wieku	281
5. Niezdolność do pracy a niezdolność do samodzielnej egzystencji	285
6. Niezdolność do pracy jako element konstrukcyjny niepełnosprawności	291

Rozdział VI

Właściwości ryzyka niezdolności do pracy	299
1. Ryzyko okresu aktywności zawodowej	299
1.1. Znaczenie i pojęcie pracy w ryzyku niezdolności do pracy	299
1.2. Granice okresu aktywności zawodowej	308
1.3. Niezdolność do pracy a prawo do pracy	314
2. Powszechność ryzyka niezdolności do pracy	319
2.1. Linie rozwojowe ryzyka niezdolności do pracy w prawie ubezpieczeń społecznych	319
2.2. Przesłanki rozwoju ryzyka niezdolności do pracy w regulacjach prawnych, innych niż prawo ubezpieczeń społecznych	326
3. Względna trwałość i niezupełność ryzyka niezdolności do pracy	331
3.1. Względna trwałość ryzyka niezdolności do pracy	331
3.2. Niezupełność ryzyka niezdolności do pracy	338
4. Wielość metod regulacji ryzyka niezdolności do pracy	342
4.1. Rola prawa ubezpieczeń społecznych w regulacji ryzyka niezdolności do pracy	342
4.2. Inne metody regulacji ryzyka niezdolności do pracy ..	350
5. Redefinicja pojęcia niezdolności do pracy	361

Zakończenie	365
--------------------------	-----

Bibliografia	389
---------------------------	-----

WYKAZ SKRÓTÓW

Wykaz aktów prawnych

- EKS – Europejska Karta Społeczna sporządzona w Turynie z 18.10.1961 r. (Dz.U. z 1999 r. Nr 8, poz. 67 ze zm.)
- k.c. – ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (Dz.U. z 2017 r. poz. 459 ze zm.)
- Konstytucja – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.)
- Konstytucja kwietniowa – ustawa konstytucyjna z 23.04.1935 r. (Dz.U. Nr 30, poz. 227 ze zm.)
- Konstytucja marcowa – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 17.03.1921 r. (Dz.U. Nr 42, poz. 261 ze zm.)
- Konstytucja PRL – Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22.07.1952 r. (Dz.U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36 ze zm.)
- k.p. – ustawa z 26.06.1974 r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2018 r. poz. 108 ze zm.)
- KPON – Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych sporządzona w Nowym Jorku 13.12. 2006 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 1169)
- k.r.o. – ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2017 r. poz. 682 ze zm.)
- MOP – Międzynarodowa Organizacja Pracy
- MPPGSiK – Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku 19.12.1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169)
- rozporządzenie nr 883/2004 – rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 883/2004 z 29.04.2004 r. w sprawie koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego (Dz.Urz. UE L 166 z 30.04.2004 r., s. 1)

rozporządzenie nr 987/2009	- rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 987/2009 z 16.09.2009 r. dotyczące wykonywania rozporządzenia (WE) nr 883/2004 w sprawie koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego (Dz.Urz. UE L 284 z 30.10.2009 r., s. 1)
u.d.u.	- ustawa z 22.05.2003 r. o działalności ubezpieczeniowej (Dz.U. z 2015 r. poz. 1206 ze zm.) – nieobowiązująca
u.d.u.r.	- ustawa z 11.09.2015 r. o działalności ubezpieczeniowej i reasekuracyjnej (Dz.U. z 2017 r. poz. 1170 ze zm.)
u.e.r.	- ustawa z 17.12.1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (Dz.U. z 2017 r. poz. 1383 ze zm.)
u.s.u.s.	- ustawa z 13.10.1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych (Dz.U. z 2017 r. poz. 1778 ze zm.)
u.z.e.p.r.	- ustawa z 14.12.1982 r. o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin (Dz.U. Nr 40, poz. 267 ze zm.)
ZEKS	- Zrewidowana Europejska Karta Społeczna przyjęta w Strasburgu 3.05.1996 r.

Urzędy i organy państwowe

ETPCz	- Europejski Trybunał Praw Człowieka
FUS	- Fundusz Ubezpieczeń Społecznych
GUS	- Główny Urząd Statystyczny
INP PAN	- Instytut Nauk Prawnych Państwowej Akademii Nauk
MPiOP	- Minister Pracy i Opieki Społecznej
MPiPS	- Minister Pracy i Polityki Społecznej
MPPiSS	- Minister Pracy, Płac i Spraw Socjalnych
MPS	- Minister Polityki Socjalnej
RM	- Rada Ministrów
SN	- Sąd Najwyższy
TK	- Trybunał Konstytucyjny
TS	- Trybunał Sprawiedliwości
TUS	- Trybunał Ubezpieczeń Społecznych

Czasopisma i publikatory

Dz.U.	- Dziennik Ustaw
Dz.U. UE	- Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
GSP	- Gdańskie Studia Prawnicze
M.P. Pr.	- Monitor Prawa Pracy
NP	- Nowe Prawo
OSNAPiUS	- Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Administracyjna, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych
OSNP	- Orzecznictwo Izby Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych Sądu Najwyższego
OSP	- Orzecznictwo Sądów Polskich
OTK-A	- Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego, Seria A
PiP	- Państwo i Prawo
PiZS	- Prawo i Zabezpieczenie Społeczne
PPr.	- Prawo Pracy
PUS	- Przegląd Ubezpieczeń Społecznych
PUSiG	- Przegląd Ubezpieczeń Społecznych i Gospodarczych
ZNUG	- Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego

WSTĘP

Niebezpieczeństwo utraty zdolności zarobkowych z powodu naruszenia sprawności organizmu jest zjawiskiem powszechnym i szczególnie dotkliwym, ponieważ zagraża sytuacji bytowej osoby niezdolnej do pracy i członkom jej rodziny. Poszukiwania sposobów radzenia sobie ze skutkami zdarzeń losowych towarzyszą człowiekowi od zawsze. Początkowo identyfikowane w społecznościach lokalnych nie były przedmiotem zainteresowania instytucji państwowych. Gdy ich użyteczność została dostrzeżona przez władze publiczne, kluczowym zagadnieniem było ujęcie tych zagrożeń i ich skutków w określone ramy prawne. Dopiero bowiem prawnie dookreślone zjawisko społeczne może stanowić przedmiot ochrony.

Znaczenie społeczne ryzyka niezdolności do pracy uzasadnia podjęcie jego analizy. Główny nurt badań nad ryzykami socjalnymi w zabezpieczeniu społecznym koncentruje się wokół ryzyka dożycia wieku emerytalnego. Wczesniejsze prace prowadzone nad ryzykiem niezdolności do pracy często mają już walor historyczny. Nauka dostrzega potrzebę podejmowania aktualnych badań nad tym zagadnieniem¹.

Konstrukcja niezdolności do pracy wyłoniła się na tle istniejących wcześniej rozwiązań prywatnoprawnych opartych na koncepcji ryzyka, która

¹ Zob. Konferencja zatytułowana „Ryzyko niezdolności do pracy w zabezpieczeniu społecznym”, Gdańsk 20–21.10.2006 r.; konferencja pt. „Niezdolność do pracy jako ryzyko w społecznym ubezpieczeniu rentowym”, Chorzów 19–20.09.2013 r. wraz z publikacjami pokonferencyjnymi.

nakreśliła kierunek jej rozwoju². Posługiwanie się pojęciem ryzyka nie jest zadaniem prostym. Przypisuje się mu wiele znaczeń, różnie ocenia celowość zastosowania w teorii zabezpieczenia społecznego. Z jednej strony dostrzega się w stosowaniu tej koncepcji kontynuację tradycji, z drugiej – traktuje ryzyko jako termin wąski i przestarzały³.

W ciągu ostatnich lat można jednak obserwować wzrost zainteresowania ryzykiem zarówno w rozważaniach prowadzonych w ramach ubezpieczeń społecznych, jak i w doktrynie zabezpieczenia społecznego⁴. Wielu autorów odwołuje się do historycznych założeń instytucji prawa ubezpieczeń społecznych i opiera swoje prace badawcze nad ryzykiem, traktując je jako fundament, na którym zbudowana jest konstrukcja prawna. Rozważania te nie ograniczają się tylko do akceptacji terminu ryzyka, lecz nierzadko pogłębione zostają o poszukiwania jego znaczenia, porządkują badania nad ryzykiem w teorii ubezpieczeń społecznych i szerzej – zabezpieczenia społecznego. Ciągłe jednak pozostaje ono zagadnieniem nie w pełni poznanym, a różnorodność możliwych sposobów jego ujmowania prowokuje autorów do dalszych dociekań naukowych.

Jako pierwszy z celów w pracy przyjęto zatem analizę pojęcia ryzyka socjalnego w ujęciu teoretycznoprawnym. Niezdolność do pracy jako konstrukcja prawna od początku wiązana jest z niebezpieczeństwem, którego ziszczenie się rodzi skutek w postaci utraty środków utrzyma-

² J. Piotrowski, *Zabezpieczenie społeczne. Problematyka i metody*, Warszawa 1966, s. 74–75.

³ W. Szubert, *Ubezpieczenie społeczne. Zarys systemu*, Warszawa 1987, s. 87; H. Pławucka, J. Korpanty, *System ubezpieczeń społecznych pracowników a problemy rehabilitacji osób niepełnosprawnych* [w:] *Inwalidztwo i rehabilitacja*. Materiały VI Zimowej Szkoły Prawa Pracy, Wrocław 1979, s. 41.

⁴ K. Antonów, *Prawo do emerytury*, Kraków 2003, s. 17 i n.; A. Wypych-Żywicka, *Renta rodzinna z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych. Zagadnienia materialnoprawne*, Gdańsk 2006, s. 31 i n.; R. Pacud, *Różnicowanie wysokości składki ze względu na charakter i częstotliwość występowania ryzyka socjalnego* [w:] *Składki na ubezpieczenie społeczne, Warszawa–Poznań 2015*, s. 71 i n.; K. Ślebzak, *Prawo do zabezpieczenia społecznego w Konstytucji RP. Zagadnienia podstawowe*, Warszawa 2015, s. 63 i n.; oraz przywołane konferencje w Gdańsku i Chorzowie wraz z publikacjami pokonferencyjnymi.

nia⁵. Brak dochodu powodowany niezdolnością do pracy w wyniku naruszenia sprawności organizmu ujmowany jest wedle koncepcji ryzyka. Dlatego jej analiza dokonana została w pierwszym rozdziale. Poddano w nim objaśnieniu pojęcie ryzyka w języku prawniczym, wskazano na kształtowanie się koncepcji ryzyka socjalnego w teorii zabezpieczenia społecznego. Uporządkowania wymagał charakter zdarzeń w ryzyku socjalnym.

Doniosłe z perspektywy niezdolności do pracy jako tzw. klasycznego ryzyka socjalnego⁶ okazały się również koncepcje powoływania coraz to nowych ryzyk związanych z naruszeniem sprawności organizmu. Wynikają one nie tylko z rozwoju zabezpieczenia społecznego, poszukiwania dalszej ochrony, lecz są także rezultatem nowych lub zmieniających się zagrożeń i zmian, jakie zaszły w stosunkach społecznych i zawodowych. W teorii prawa wywołują dyskusję nad treścią ryzyk i możliwymi jej modyfikacjami. Niewątpliwie wymagają rozstrzygnięcia w kwestii wyłonienia nowych ryzyk lub poszerzenia zakresu istniejących. Ich szczegółowa analiza wykracza poza zakres rozprawy, lecz otwarta formuła ryzyk socjalnych pozwala dostrzec zmienność i dynamizm w ich pojmowaniu.

Kolejnym celem badawczym stała się analiza uwarunkowań historycznych niezdolności do pracy jako konstrukcji prawnej. Ewolucja poszczególnych rozwiązań prawnych pozwoliła zaobserwować kierunek rozwoju przyjmowanych instytucji prawnych. Kształtowanie się systemu prawa nigdy nie odbywa się w izolacji, ale jest wynikiem złożonych stosunków społecznych, również międzynarodowych⁷. Powiązanie poszczególnych

⁵ K. Krzeczkowski, *Polityka społeczna. Wybór pism z życiorysem i charakterystyką twórczości*, Łódź 1947, s. 76.

⁶ H. Pławucka, *Ryzyko niezdolności do pracy dla celów rentowych – konstrukcja i treść* [w:] *Niezdolność do pracy jako ryzyko w społecznym ubezpieczeniu rentowym*, Warszawa–Chorzów 2014, s. 34, wskazuje, że ryzyko niezdolności do pracy spełnia wszystkie cechy pozwalające nazywać je ryzykiem klasycznym. Autorka przywołuje definicję ogólną ryzyka J. Jończyka, *Prawo zabezpieczenia społecznego*, Kraków 2006, s. 12, który za takie traktuje niebezpieczeństwo wystąpienia zdarzenia przyszłego, niepewnego, niezależnego od woli człowieka i dla niego niekorzystnego.

⁷ J. Bardach, *Themis a Klío, czyli o potrzebie podejścia historycznego w prawoznawstwie* [w:] *Zagadnienia metodologiczne prawoznawstwa*, red. J. Wróblewski, Wrocław 1982, s. 25 i 26.

rozwiązań prawnych z momentami dziejowymi zawsze umożliwia lepsze ich rozumienie i poszerza płaszczyznę badawczą. Instytucje prawne zabezpieczenia społecznego są niewątpliwie wytworem historycznego rozwoju⁸. Prowadzenie badań nad historycznymi aspektami konstrukcji prawnej pozwala poznać zmieniające się struktury prawne i wskazać główne założenia, które legły u podstaw jej rozwoju. Poszukiwanie związków przyczynowych odgrywa zawsze niezastąpioną rolę tam, gdzie prawo pozostaje uwarunkowane społecznie i samo na życie społeczne oddziałuje⁹.

Przeprowadzona analiza jest skoncentrowana na założeniach konstrukcyjnych ryzyka, ukazując jego zmiany dokonywane niewątpliwie pod wpływem przemian ustrojowych i społeczno-gospodarczych. Zależności między warunkami politycznymi, społeczno-gospodarczymi a instytucjami zabezpieczenia społecznego determinowały reformy powojenne i okresu transformacji ustrojowej; nie ominęły przy tym ryzyka niezdolności do pracy¹⁰. Analizując związek ryzyka z ubezpieczeniami społecznymi refleksji poddano towarzyszące temu wątpliwości, na ile system ubezpieczeń społecznych był w stanie objąć ochroną skutki różnych zdarzeń losowych związanych z naruszeniem sprawności organizmu. Ryzyko niezdolności do pracy dotyka grup podmiotów i sytuacji na tyle niejednorodnych, że stawia pod znakiem zapytania ujmowanie go w jednym modelu ubezpieczeniowym.

Rozważania poświęcone prawu międzynarodowemu i europejskiemu pozwoliły wskazać na uniwersalny, globalny kierunek rozwoju zabezpieczenia społecznego na wypadek ryzyka niezdolności do pracy oraz zakres oddziaływania tych regulacji na rodzime rozwiązania prawne. Jurydyzacja ryzyka niezdolności do pracy na płaszczyźnie międzynarodowej doprowadziła do uzgodnienia standardów określających przedmiot i zakres jego ochrony. Nie można przy tym pomijać w analizie

⁸ Por. W. Szubert, *Ubezpieczenie społeczne...*, s. 9, tak o ubezpieczeniach społecznych.

⁹ F. Longchamps, *Uwagi o używaniu pojęć w naukach prawnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, seria Prawo VII, Wrocław 1960, s. 18.

¹⁰ Por. M. Zieleniecki, *Zmiany w prawie rentowym [w:] Ewolucja ubezpieczeń społecznych w okresie transformacji ustrojowej*, Bydgoszcz 2011, s. 74 i n.

niewiążących zaleceń instytucji międzynarodowych. Wobec braku zgody na poszerzanie wiążącego standardu ochrony odgrywają one ważną rolę stymulującą jego rozwój na gruncie rozwiązań krajowych w stopniu adekwatnym do możliwości i sytuacji społeczno-gospodarczej danego kraju.

Na tym dopiero etapie rozważań zasadna jest analiza podstaw konstytucyjnych, co może się wydać rozwiązaniem metodologicznie nietypowym. Biorąc pod uwagę hierarchię źródeł prawa, to Konstytucja jest najwyższym prawem Rzeczypospolitej Polskiej. Jej ranga w systemie źródeł prawa czyni z niej podstawowy akt prawotwórczy w państwie, przez co nieustannie oddziałuje na ustawodawcę zwykłego, stanowi dla niego punkt odniesienia¹¹, a więc i rozważania nad określoną instytucją prawną uwzględniają na ogół tę systematykę. W pracy przyjęto jednak perspektywę eksploracji pojęcia i konstrukcji ryzyka niezdolności do pracy w ujęciu dogmatycznym i ewolucyjnym, poczynając od koncepcji ryzyka socjalnego przez prawno-historyczny rozwój konstrukcji. System rentowy wraz ze swoimi wiodącymi elementami strukturalnymi kształtował się jeszcze w okresie przedwojennym. To uwarunkowania historyczne i międzynarodowe stały się podwaliną ukształtowania praw socjalnych¹² w Konstytucji. Z taką orientacją badawczą wiąże się przyjęta w pracy kolejność rozważań nad ryzykiem niezdolności do pracy.

¹¹ Na temat funkcji konstytucji zob. A. Bałaban, *Funkcje Konstytucji* [w:] *Charakter i struktura norm konstytucji*, red. J. Trzeciński, Warszawa 1997, s. 7 i n.

¹² B. Zawadzka, *Prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne*, Warszawa 1996, s. 8, wskazuje, że prawami socjalnymi określa się w skrócie kategorię praw ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych. Podkreśla, że przeprowadzenie granicy zwłaszcza między prawami ekonomicznymi i socjalnymi (np. w przypadku socjalnego prawa do zabezpieczenia społecznego ma ono również znaczenie ekonomiczne) jest trudne. Autorka zwraca uwagę, że pojęcie to uważane jest za mylące w przypadku obejmowania nim również praw, które nie prowadzą do uzyskiwania świadczeń, dlatego gdy mowa o nich w szerszym kontekście (z uwzględnieniem praw dotyczących całokształtu społecznej kondycji człowieka, np. prawo do zdrowego środowiska naturalnego) właściwsze jest posługiwanie się zbiorczą kategorią prawa społeczne.

Na potrzeby niniejszej rozprawy posługiwanie się kategorią praw socjalnych jest uprawnione i zgodne z posługiwaniem się tym pojęciem przez doktrynę. Można je określać też mianem praw socjalnych w ścisłym znaczeniu. Por. jednak F. Siemiński, *Podstawowe prawa, wolności i obowiązki obywatelskie w europejskich państwach socjalistycznych* [w:] *Prawa i obowiązki obywatelskie w Polsce i świecie*, Warszawa 1974, s. 186 (...), który terminu prawa socjalne używa dla całej kategorii praw społecznych.

Konstytucyjna treść ryzyka wyznaczona została przez jego pozycję w katalogu praw i wolności konstytucyjnych, charakter prawny, wskazanie na nowy sposób ochrony. Artykuł 67 ust. 1 Konstytucji zmienił bowiem dziejowo ukształtowaną perspektywę ochrony obywateli narażonych na ryzyko związane z niezdolnością do pracy i wyposażył ich w prawo do zabezpieczenia społecznego na wypadek ryzyk nim wskazanych. Przełamał tym samym monopol ubezpieczeń społecznych. Nadal odgrywają one rolę dominującą w kształtowaniu treści ryzyka, lecz na znaczeniu nabierają inne metody regulacji, których katalog nie jest zamknięty. Każdy obywatel może słusznie obawiać się braku bądź utraty zdolności do pracy i oczekiwać ochrony. Przeprowadzone w tym rozdziale rozważania pozwoliły poczynić ustalenia nad konstytucyjnym zakresem ryzyka niezdolności do pracy, które powinien uwzględnić w normatywnym kształcie ustawodawca zwykły; oddziaływaniem innych zasad konstytucyjnych na ochronę ryzyk socjalnych oraz dyrektywami ustrojodawcy w zakresie stanowienia prawa do zabezpieczenia społecznego.

Dopiero po wskazaniu na dogmatyczne podłoże konstrukcji niezdolności do pracy, jej uwarunkowania historyczne, międzynarodowe oraz podstawę i treść konstytucyjną rozważania dopełnia deskrypcja regulacji prawnej *de lege lata*. Poprzedzona ona została ukazaniem przyczyn, które doprowadziły do przekształcenia inwalidztwa w niezdolność do pracy. Zmiany ustrojowe i społeczno-gospodarcze okresu transformacji na trwałe wpłynęły na nowy kształt konstrukcji prawnej niezdolności do pracy. Analizie poddano przede wszystkim konstrukcje obowiązujące w prawie ubezpieczeń społecznych. Jednak przy założeniu, że uchwyceniu podlegać w pracy ma ryzyko niezdolności do pracy w zabezpieczeniu społecznym – należało podjąć badania nad normowaniem ryzyka niezdolności do pracy także w innych regulacjach prawnych. Ich analiza pozwala lepiej i pełniej zrozumieć ryzyko związane z zagrożeniem utraty lub braku dochodu z powodu niezdolności do pracy.

Ostatni rozdział identyfikuje normatywne właściwości ryzyka niezdolności do pracy, które rozważane są przez pryzmat związku z okresem aktywności zawodowej, powszechności, względnej trwałości i niepełności niezdolności do pracy oraz wielości metod regulacji. Stanowi on

zarazem podsumowanie badań nad ryzykiem niezdolności do pracy. Wskazuje na zmianę paradygmatu ryzyka niezdolności do pracy.

Z uwagi na przyjętą koncepcję badawczą i postawione cele pracy osiłą rozważań jest konstrukcja prawna ryzyka niezdolności do pracy w ujęciu dogmatycznym, historycznym, międzynarodowym, konstytucyjnym oraz w świetle obowiązujących regulacji prawnych. Nie są natomiast podejmowane badania nad postępowaniem dotyczącym ustalenia niezdolności do pracy. Pominięta zostaje faza realizacyjna w razie ziszczenia się ryzyka. Stanowią one odrębne, obszernie zagadnienia badawcze zasługujące na kompleksowe opracowanie. Jest jednak oczywiste, że konstrukcja ryzyka nie funkcjonuje samoistnie, lecz służy określonej celowi – wyznaczeniu przedmiotu ochrony w dziedzinie zabezpieczenia społecznego. Prowadzone są zatem w monografii rozważania nad konstytucyjnym zakresem ochrony ryzyka metodami jego regulacji; we fragmentarycznym zakresie odnoszą się do wpływu warunków ochrony na zakres ryzyka, odmiennego ukształtowania modelu regulacji ochrony poza prawem ubezpieczeń społecznych.

Przedmiot dociekań stanowi przede wszystkim niezdolność do pracy z tytułu ogólnego stanu zdrowia w ramach ubezpieczeń społecznych. System ten jest wiodącą metodą jego ochrony. Przeważające zatem ustalenia i wnioski podejmowane są w ramach prawa ubezpieczeń społecznych. Zarazem celem pracy jest ukazanie ryzyka w szerszej perspektywie – jako ryzyka dotyczącego obywateli bez względu na przysługujący im charakter i zakres ochrony ubezpieczeniowej; ryzyka, które nie może być postrzegane wyłącznie jako kategoria normatywna ubezpieczeń społecznych. Z tego powodu w pracy prowadzone są również rozważania nad funkcjonowaniem ryzyka niezdolności do pracy w ramach powszechnego zaopatrzenia społecznego i pomocy społecznej.

W pracy nie są natomiast podejmowane badania nad rozwiązaniami obejmującymi aktywnych zawodowo rolników, osoby pozostające w stosunku służby, wyłączonych z systemu ubezpieczeń społecznych sędziów i prokuratorów, osoby, które utraciły zdolność do pełnienia obowiązków lub do pracy na zajmowanym stanowisku. Pominięto również analizę niezdolności do pracy w związku z wypadkiem przy pracy,

chorobą zawodową oraz wypadkami w drodze do pracy i z pracy, czy też w związku z zajściem wypadku lub powstaniem choroby zawodowej w szczególnych okolicznościach.

Niezdolność do pracy z tytułu ogólnego stanu zdrowia ma najbardziej doniosły charakter pod względem społecznym. W 2016 r., podobnie jak w latach ubiegłych, niezdolność do pracy w przeważającej mierze związana była właśnie z ogólnym stanem zdrowia. Orzeczenie o niezdolności do pracy otrzymało 96,5% osób badanych dla celów rentowych po raz pierwszy. Dla porównania udział orzeczeń o niezdolności do pracy spowodowanej wypadkami przy pracy wyniósł 2,7%, a orzeczeń o niezdolności do pracy z tytułu chorób zawodowych 0,8%¹³. Poza zakresem rozprawy są i takie sytuacje, w których niezdolność do pracy w zbiegu z innymi przesłankami (wiek, staż) staje się przesłanką do ochrony emerytalnej lub stanowi kwalifikowaną przesłankę nabycia prawa do renty rodzinnej bez względu na wiek.

Jednocześnie należy uczynić zastrzeżenie do brzmienia tematu. Reguła zwięzłości przemawia za tym, by był on sformułowany w sposób przejrzysty, niezbyt rozbudowany. Pojęcie niezdolności do pracy wiąże się jednak również z ryzykiem czasowej niezdolności do pracy powodowanej chorobą. Rozważania w rozprawie koncentrują się wyłącznie na ryzyku niezdolności do pracy wynikającej z naruszenia sprawności organizmu i mającej długotrwały charakter. Wskazać przy tym należy na występujące w pracy obok siebie dwa terminy: inwalidztwo i niezdolność do pracy, w tym konstytucyjne pojęcie niezdolności do pracy ze względu na inwalidztwo. Terminy te są stosowane w pracy adekwat-

¹³ *Orzeczenia lekarzy orzeczników ZUS o niezdolności do pracy wydane w 2016 r.*, Zakład Ubezpieczeń Społecznych, Departament Statystyki i Prognoz Aktuarialnych, Warszawa 2017, s. 15. Dane dotyczą orzeczeń pierwszorazowych wydawanych przez lekarzy orzeczników, od których służy sprzeciw do komisji lekarskiej. Na temat orzeczeń komisji lekarskich zob. *Orzeczenia komisji lekarskich ZUS o niezdolności do pracy wydane w 2016 r.*, Zakład Ubezpieczeń Społecznych, Departament Statystyki i Prognoz Aktuarialnych, Warszawa 2017, s. 17 i n. Do chwili przygotowania publikacji do druku nie ukazało się analogiczne zestawienie zbiorcze za 2017 r. Dostępne są jedynie wybrane dane za ten okres w liczbach bezwzględnych, które w tym wypadku nie obrazują skali problemu w taki sposób, jak czynią to zestawienia prezentujące dane również w ujęciu procentowym.

nie do momentu historycznego i rozwiązań prawnych podlegających analizie. Jednocześnie tam, gdzie następują rozważania generalizujące, niepozostające w konkretnym kontekście historycznoprawnym mowa jest o niezdolności do pracy, ze względu na to, iż jest on terminem obecnie obowiązującym. Dodatkowym zagadnieniem jest odwoływanie się w literaturze (zwłaszcza starszej) do pojęć współcześnie traktowanych za obraźliwe, mające głęboko pejoratywny wydźwięk. Z tego względu pojęcia, takie jak np. kalectwo, ułomność, upośledzenie, zostały w pracy wzięte w cudzysłów. Niektóre z nich stanowią nadal część języka prawnego. Podejmowane są jednak próby eliminowania ich z tekstu ustawy¹⁴.

Przedmiot badań w niniejszej pracy wpłynął na dobór metod badawczych. Wykorzystano w niej przede wszystkim metodę dogmatyczno-prawną. Posłużyła ona do analizy prawnej obranej materii badawczej, podjęcia zagadnień systemowych konstrukcji ryzyka, jak i problemów szczegółowych, w tym pojęciowych. Zarazem instytucja ryzyka niezdolności do pracy ma silne podłoże historyczne, pozostaje wrażliwa na zmiany ustrojowe i społeczno-gospodarcze. Nie daje się w pełni odczytać bez poznania tych uwarunkowań. W tym zakresie skorzystano w pracy z analizy historycznoprawnej. Badania historycznoprawne są odzwierciedleniem refleksji naukowej nad konstrukcją prawną ryzyka niezdolności do pracy, służą objaśnieniu jej genezy i roli, jaką odgrywała na przestrzeni lat. Jednocześnie uwarunkowania historycznoprawne stanowią pole dociekań prawidłowości rozwojowych i generalizacji rozważań naukowych¹⁵.

Ukształtowana zatem dogmatycznie, historycznie i normatywnie pojęcia prawna niezdolności do pracy wytycza ścieżkę rozważań w pracy. Pozwala poddać ocenie podstawowe założenia konstrukcyjne, towarzyszące im trudności interpretacyjne. Umożliwia dostrzeżenie stałego rozwoju instytucji ryzyka niezdolności do pracy i poszerzenie zakresu jej oddziaływania, nadto przełamywanie zasad oraz dogmatów ubezpieczenia społecznego.

¹⁴ Zmiany takie dokonywane są w prawie oświatowym, w którym pojęcie „upośledzenie umysłowe” zostało zastąpione terminem „niepełnosprawność intelektualna”.

¹⁵ K. Opalek, J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii prawa*, Warszawa 1969, s. 357.

Prace badawcze nad instytucjami zabezpieczenia społecznego byłyby niepełne bez uwzględnienia bogatego dorobku judykatury. Nauka zabezpieczenia społecznego zawdzięcza wiele refleksji analitycznej orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego, sądów powszechnych i administracyjnych. Zajmuje ono ważne miejsce w toku dociekań nad ryzykiem niezdolności do pracy.

Składając pracę, pragnę serdecznie podziękować Panu prof. dr. hab. Ludwikowi Florkowi za okazaną pomoc, życzliwość i cenne uwagi w trakcie przygotowywania rozprawy. Słowa wdzięczności kieruję do Pana dr. hab. Mirosława Włodarczyka, prof. UŁ oraz Pani dr. hab. Moniki Głądoch, prof. UKSW, kierowników Katedry Prawa Pracy WPiA UKSW, za twórczą i przyjazną atmosferę naukową oraz do Pani dr. hab. Grażyny Szpor, prof. UKSW za okazaną serdeczność i możliwość wymiany poglądów naukowych. Chciałabym również gorąco podziękować Panu prof. dr. hab. Krzysztofowi Ślebzakowi za trud sporządzenia recenzji wydawniczej, której konkluzje pozwoliły przygotować monografię w jej ostatecznym kształcie do druku.

Z całego serca dziękuję Mojemu Mężowi Zbyszkowi i moim Dzieciom, bez których cierpliwości i miłości ta książka, by nie powstała.

Rozdział I

RYZIKO W NAUCE PRAWA ZABEZPIECZENIA SPOŁECZNEGO

1. Ujęcie teoretycznoprawne ryzyka w nauce prawa zabezpieczenia społecznego

1.1. Definiowanie ryzyka w języku prawniczym

Zjawisko ryzyka wpływa na działalność człowieka w wielu sferach, stąd i w wielu dyscyplinach naukowych podejmowane są próby jego wyjaśnienia¹. Niewątpliwie doniosłość ma takie ryzyko, z którym prawo wiąże określone konsekwencje prawne². Termin „ryzyko” nie został zdefiniowany przez ustawodawcę. Powszechnie za to używany jest w języku prawniczym. Nie ma jednak zgody co do jego znaczenia i nie istnieje wspólna definicja ryzyka na płaszczyźnie naukowej. Niezmiennie traktowane jest jako pojęcie dalece niejednoznaczne. A fakt, że funkcjonuje w różnych dyscyplinach naukowych i każda z nich operuje ryzykiem

¹ Termin „ryzyko” używany jest powszechnie w nauce ekonomii, prawie, statystyce, zarządzaniu, ubezpieczeniach gospodarczych, socjologii, polityce społecznej. Elementy ryzyka przeniesione z nauki zarządzania do sektora publicznego zaowocowały wprowadzeniem do finansów publicznych ustawowego wymogu zarządzania ryzykiem. W działalności gospodarczej obok ryzyka rozumianego jako pewne zdarzenie wywołujące określony skutek funkcjonuje pojęcie ryzyka prawnego oznaczające zmienność przepisów prawa.

² W. Sanetra, *Ryzyko osobowe zakładu pracy*, Warszawa 1971, s. 25, wyróżnił w prawie pracy ryzyko faktyczne i prawne.

w innym kontekście, zwiększa tylko chaos wokół tego pojęcia. Nie uchyla go lingwistyczne rozumienie ryzyka jako możliwość, prawdopodobieństwo, że coś się nie uda, czy przedsięwzięcie, którego wynik jest niepewny³. Najbardziej miarodajne z punktu widzenia prowadzonych badań są rozważania prowadzone w teorii ubezpieczeń gospodarczych, lecz i ta nauka nie stanowi wyjątku, borykając się z wieloznacznością terminu ryzyka ubezpieczeniowego.

Istotę problemu oddaje E. Kowalewski⁴. Odrzuca użyteczność definicyjnego ujęcia ryzyka w naukach ekonomii, statystyce, socjologii czy teorii decyzji na potrzeby ubezpieczeń. Zarazem wskazuje na czynniki decydujące o niejednorodnym rozumieniu ryzyka w nauce ubezpieczeń i dokonuje jego semantycznego uporządkowania. Nie podaje jednak definicji ryzyka. Jak inni autorzy wskazuje, że powszechnie łączy się ono z pojęciami niebezpieczeństwa, niepewności, prawdopodobieństwem lub możliwością wystąpienia straty. Terminy te nie stanowią ciągle desygnatów słowa „ryzyko”. Pozwalają przybliżyć znaczenie ryzyka, lecz nie tworzą jego definicji zupełnej.

Niebezpieczeństwo stanowi kategorię węższą niż ryzyko, będąc źródłem ryzyka. Niepewność jest z kolei korelatem ryzyka. Istnienie ryzyka rodzi niepewność, ale jednocześnie stan niepewności nie stanowi dowodu na istnienie ryzyka. W potocznym znaczeniu niepewność jest pojmowana również jako zjawisko niewymierne, podczas gdy ryzyko ubezpieczeniowe daje się statystycznie zmierzyć. Innymi słowy, ryzykiem może być określona tylko taka niepewność, która poddaje się regułom matematycznym i choćby szacunkowo daje się ująć liczbowo⁵.

³ *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 3, red. L. Drabik, E. Sobol, Warszawa 2006, s. 1108. Słownik podaje również znaczenie prawne wyrażenia „ryzyko” jako prawdopodobieństwa powstania szkody obciążające osobę poszkodowaną niezależnie od jej winy, jeżeli umowa lub przepis prawny nie zobowiązały innej osoby do wyrównania szkody. Por. też wcześniejsze słowniki, np. *Słownik Języka Polskiego PWN*, red. M. Szymczak, t. 3, Warszawa 1995, s. 146; *Słownik Języka Polskiego PWN*, red. W. Doroszewski, t. 7, Warszawa 1965, s. 1451.

⁴ E. Kowalewski, *Ryzyko w działalności człowieka i możliwości jego ograniczenia* [w:] *Ubezpieczenia gospodarcze*, red. T. Sangowski, Warszawa 1999, s. 17 i n.

⁵ A. Wąsiewicz, Z.K. Nowakowski, *Prawo ubezpieczeń gospodarczych*, Warszawa–Poznań 1980, s. 42.

Podobnie będzie z możliwością wystąpienia straty. Sama jest pojęciem zupełnie niemierzalnym, pozwala jedynie przyjąć, że dane zdarzenie może wystąpić albo nie wystąpić. Wreszcie prawdopodobieństwo tym różni się od ryzyka, że to ostatnie jest wartością zmienną, podczas gdy prawdopodobieństwo umożliwia przypisanie poszczególnym zdarzeniom konkretnej (obliczonej matematycznie) szansy na ich wystąpienie⁶.

Trudności we wskazaniu znaczenia ryzyka nie odbierają jednak użyteczności w posługiwaniu się tym pojęciem. Sprowadza się ona nie tylko do ukazania owej niepewności czy niebezpieczeństwa zajścia zdarzenia, a co za tym idzie – do wyznaczenia stopnia prawdopodobieństwa jego zajścia⁷. Wartość ryzyka przejawia się przede wszystkim w wykorzystaniu jego koncepcji teoretycznej dla ochrony przedmiotu ubezpieczenia, który może ulec utracie lub uszkodzeniu wskutek wystąpienia zdarzenia losowego. Wynika to z faktu, że przedmiotem zainteresowania ubezpieczeń (a w szczególności ubezpieczeń społecznych) są zdarzenia losowe, które ujemnie wpływają na działalność człowieka. W tym sensie przedmiotem ubezpieczenia może być tylko takie ryzyko, które istnieje z natury rzeczy i powoduje stratę bez alternatywnej nadziei na zyski w razie niespełnienia się ryzyka, tym różniąc się między innymi od hazardu, niekiedy w odróżnieniu od niego określane mianem „czystego” ryzyka⁸. Na tej podstawie wyodrębnił się najbardziej rozpowszechniony podział ryzyk według rodzajów zdarzeń, których ryzyko wystąpienia ludzie gotowi są ubezpieczać (np. ryzyko kradzieży jako ryzyko straty na skutek wypadku ubezpieczeniowego, jakim jest kradzież)⁹.

Brak konsensusu co do jednolitego rozumienia ryzyka nie pozostaje bez wpływu na brak jego definicji legalnej. Prawodawca ubezpieczeń gospodarczych nie definiuje w sposób generalny ryzyka, choć czyni to względem określonych ryzyk, np. ryzyk reasekuracyjnych przewidzia-

⁶ E. Kowalewski, *Ryzyko...*, s. 18–21.

⁷ W tym kontekście ustawodawca posługuje się pojęciem ryzyka w art. 3 ust. 1 pkt 6 u.d.u.r., gdy mowa o dużym ryzyku.

⁸ A. Wąsiewicz, Z.K. Nowakowski, *Prawo...*, s. 43; E. Kowalewski, *Ryzyko...*, s. 22–25. Ryzyko czyste tym właśnie różni się od gry czy zakładu, które w razie ziszczenia się przynosi stratę, w razie zaś gdy do zdarzenia nie dojdzie, przynosi zyski.

⁹ A. Wąsiewicz, Z.K. Nowakowski, *Prawo...*, s. 43.

Katarzyna Roszewska – doktor nauk prawnych, adiunkt w Katedrze Prawa Pracy Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; radca prawny w Okręgowej Izbie Radców Prawnych w Warszawie. Jest członkiem Komisji Ekspertów ds. Osób z Niepełnosprawnością przy Rzeczniku Praw Obywatelskich. Działa społecznie na rzecz praw osób z niepełnosprawnościami, współpracuje z wieloma organizacjami pozarządowymi; autorka kilkudziesięciu publikacji naukowych z dziedziny prawa pracy i prawa zabezpieczenia społecznego.

Publikacja stanowi monograficzne opracowanie ryzyka niezdolności do pracy. Jego doniosłość społeczna jest bezsporna. Niebezpieczeństwo utraty zdolności zarobkowych z powodu naruszenia sprawności organizmu istniało od zawsze, było jednak różnie chronione. Gdy zostało dostrzeżone przez instytucje państwowe jako zjawisko powszechne, wywołujące dotkliwe i długotrwałe skutki w sytuacji bytowej osoby oraz członków jej rodziny, ujęto je w określone ramy prawne. Pierwsze rozwiązania ustawowe i międzynarodowe zdeterminowały kształt i kierunek rozwoju instytucji niezdolności do pracy. Od początku też konstrukcja prawna niezdolności do pracy (wówczas inwalidztwa) postrzegana była według koncepcji ryzyka.

W opracowaniu przybliżono pojęcie ryzyka w zabezpieczeniu społecznym oraz historyczne i międzynarodowe uwarunkowania kształtowania się ryzyka niezdolności do pracy. Wiele uwagi poświęcono jego konstytucyjnej regulacji. Wiąże się z nią nie tylko rozważania nad charakterem prawnym i treścią prawa do zabezpieczenia społecznego w ustawie zasadniczej. Konstytucyjna ochrona ryzyka niezdolności do pracy ze względu na inwalidztwo wymagała objaśnienia jego pozycji ustrojowej, różnic terminologicznych między ustawą zasadniczą a ustawą, relacji względem pojęć pokrewnych i wskazania na konstytucyjne dyrektywy stanowienia prawa do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy.

Monografia wskazuje na kształt ryzyka niezdolności do pracy w świetle obowiązujących regulacji prawnych. W opracowaniu dokonano również wyłonienia właściwości omawianego ryzyka. Stanowią one rezultat wcześniejszych badań w pracy. Wskazano na związki ryzyka niezdolności do pracy z okresem aktywności zawodowej, powszechność, względną trwałość i niezupełność niezdolności do pracy oraz wielość metod jego regulacji.

Książka poszerzy wiedzę praktyków prawa i studentów zainteresowanych przedmiotem prawa zabezpieczeń społecznych.

ZAMÓWIENIA:

INFOLINIA 801 04 45 45, FAX 22 535 80 01

ZAMOWIENIA@WOLTERSKLUPER.PL

WWW.PROFINFO.PL

ISSN 1897-4392
ISBN 978-83-8124-629-3

